

موقوفات شهر تهران

پروانه شاه حسینی - عضو هیئت علمی سازمان سمت، وزارت فرهنگ و آموزش عالی

چکیده

در این مقاله موقوفات شهر تهران از نظر نحوه و چگونگی پراکندگی آنها در سطح شهر تهران و نوع و تعداد آنها بررسی می‌شود. برای این هدف سه شیت نقشه: ۱. موقوفات مذهبی، ۲. موقوفات تجاری، مسکونی، زمین باغ و ۳. موقوفات آموزشی، درمانی، منابع آب و پرورشگاه تهیه شده است. این نقشه‌ها علاوه بر آنکه توزیع فضایی موقوفات را بر سطح شهر تهران نشان می‌دهند، تعداد و نوع آنها را نیز به تفکیک مشخص می‌کنند. اطلاعات این نقشه‌ها توسط نگارنده از پرونده‌های موقوفات شهر تهران موجود در ادارات اوقاف و امور خیریه شمیران، شمال غرب، شرق، جنوب، کن و شهر ری استخراج شده است. مبحث بعدی نیت وقف و درآمدها و هزینه‌هاست.

مقدمه

وقف و ایقاف در جوامع اسلامی جایگاه ویژه‌ای دارند. با وجود گوهر یگانه وقف در اسلام می‌توان تنوعات گوناگون آن را از حیث نوع نیت و اقفان، تأسیسات وقفی، چگونگی موقوفات و مصارف درآمدهای آن با توجه به وضعیت اجتماعی، اقتصادی سیاسی و نیازهای هر عصر و جامعه اسلامی ملاحظه کرد.

نگارنده به منظور بررسی وضعیت وقف در تهران طی دوره‌های قاجار، پهلوی و زمان حاضر، پژوهشی با عنوان "وقف شناسی جغرافیایی تهران بزرگ از دوره قاجار تا سال ۱۳۷۳" انجام داد و در سال ۱۳۷۵ برای تکمیل این پژوهش نقشه پراکندگی موقوفات شهر تهران را رسم و ضمیمه آن گردانید. مقاله حاضر خلاصه‌ای از این پژوهش است و در آن علت و نحوه مکان‌یابی موقوفات ذکر گردیده و بر اساس نقشه‌های تهیه شده نوع موقوفات، پراکندگی آنها و نیت وقف مورد توجه قرار گرفته است.

۱- تعاریف و مفاهیم

وقف از لحاظ لغوی "منحصر کردن چیزی را به کسی یا چیزی، مخصوص کردن ۲. زمین، ملک یا مستغلی را در راه خدا حبس کردن"^(۱) و از لحاظ فقهی به فتوای امام خمینی وقف عبارت است از اینکه کسی "عین مال را حبس کند؛ یعنی برای ابد فروش و انتقال آن به غیر را ممنوع سازند و منافعش را به طور رایگان در اختیار اشخاص حقیقی یا حقوقی قرار دهند"^(۲) بنابراین معنای لغوی وقف نگه داشتن و حبس کردن چیزی و معنای فقهی آن نگه داشتن عین مال و مصرف عواید آن بر طبق نظر واقف است. وقف بر چند نوع است:^(۳)

۱- وقف عام: وقف دارایی برای امور عام المنفعه است از احداث تأسیسات دینی تا انجام امور مذهبی مانند تأمین هزینه عزاداری امام حسین (ع) یا سایر معصومین و آموزش احکام دینی گرفته تا امور اجتماعی مانند کمک به نیازمندان جامعه، احداث مسجد، مدرسه، بیمارستان و غیره که جنبه همگانی دارد.

۲- وقف خاص: وقف مال است بر فرزندان و افراد خاص از بستگان.

۳- ثلث مال: آن است که وصیت کننده مقدار معینی از مال خود را برای مصارف عمومی قرار دهد.

۴- حبس مال: مالی را برای مدت نامحدود یا محدود حبس و در مصرف معینی هزینه کنند. در این مقاله موقوفات عام، ثلث مال و حبسهایی را که مدت نامحدود دارند یا هنوز از حبس خارج نشده‌اند، در نظر گرفته‌ایم.

۱- معین، محمد؛ فرهنگ فارسی، جلد چهارم عملی - بیلاق و ترکیبات خارجی الف - ی، چاپ هفتم، امیرکبیر، تهران: ۱۳۶۴، ص ۵۰۴.

۲- خمینی (امام)، روح الله؛ تحریر الوسیله؛ ترجمه سید محمد باقر موسوی همدانی، جلد سوم، دارالعلم، قم، ۱۳۶۹، ص ۲۹۹.

۳- رجوع شود به: سازمان حج و اوقاف و امور خیریه: نگاهی کوتاه به سنت نبوی وقف: آمار فعالیت‌های سازمان حج و اوقاف و امور خیریه به مناسبت دومین سالگرد دهه وقف (دهه آخر ماه صفرالمظفر)؛ تهران: آبان ۱۳۶۴.

۲- وضعیت موقوفات شهر تهران

تقریباً همه موقوفات کنونی تهران از زمان پایتختی این شهر تا زمان حاضر به وجود آمده است. بر اساس اطلاعات به دست آمده از پرونده‌های موقوفات شهر تهران موجود در ادارات سازمان اوقاف و امور خیریه شمیران، شمال غرب، شرق، کن، جنوب و شهر ری مکانهای وقفی یا رقبات شهر تهران در سال ۱۳۷۲ بالغ بر ۲۴ هزار و ۴ صد و نه (جدول شماره ۱) واحد است. شایان ذکر است که این تعداد رقبه فقط موقوفات متصرفی^(۱) و غیر متصرفی^(۲) تحت نظارت ادارات نامبرده شده می‌باشد و موقوفات آستان قدس رضوی، موقوفاتی که مستقلاً اداره می‌شوند یا موقوفاتی که سازمان اوقاف اطلاعی از آنها ندارد را شامل نمی‌شود. کل تعداد مکانهای وقفی (رقبات) که از پرونده‌های موجود در این ادارات استخراج شد، قابل تقسیم به ۹ طبقه است که هر طبقه خود زیر مجموعه‌هایی دارد:

- ۱- مذهبی: بقعه، مسجد، حسینیه، تکیه، خانقاه، معبد، کنیسه و کلیسا.
- ۲- تجاری: مغازه، کارگاه، گاراژ، انبار، زیر زمین، بالکن، دکه، سکو، هتل، صحن سرا.
- ۳- مسکونی: عرصه و اعیانی خانه، آپارتمان.
- ۴- زمین: زمین کشاورزی، عرصه مسکونی، عرصه تجاری
- ۵- باغ.
- ۶- آموزشی: مدرسه علمیه، مدرسه غیر علمیه.
- ۷- درمانی: بیمارستان، درمانگاه.
- ۸- منابع آب: رشته قنات، حق آب قنات، حق آب رودخانه، چاه آب.
- ۹- پرورشگاه.

۲-۱- پراکندگی فضایی موقوفات در تهران

توزیع فضایی مکانهای وقفی شهر تهران را در سه شیت نقشه به مقیاس ۱:۵۰۰۰۰ نشان داده‌ایم. اطلاعات مربوط به نوع موقوفات و نحوه مکان‌یابی آنها را از پرونده‌های موقوفات شهر تهران، موجود در ادارات اوقاف و امور خیریه شمیران، شمال غرب، شرق، کن، جنوب و شهر ری استخراج کرده‌ایم.

- ۱- موقوفات متصرفی: موقوفاتی که تحت نظارت ادارات اوقاف و امور خیریه اداره می‌شوند.
- ۲- موقوفات غیر متصرفی: موقوفاتی که تحت نظارت ادارات اوقاف و امور خیریه اداره نمی‌شوند.

بدیهی است موقوفات تحت نظارت آستان قدس رضوی و موقوفاتی چون خان مروی که سابقه‌ای در ادارات اوقاف ندارند و مستقلاً عمل می‌کنند، در این نقشه‌ها آورده نشده است. برای نشان دادن موقوفات بر روی نقشه آنها را بر اساس نقش، درآمدزا یا خیریه بودن موقوفات به سه دسته کلی تقسیم کرده و در سه نقشه به تفکیک نشان داده‌ایم که عبارتند از: نقشه شماره ۱ شامل موقوفاتی که صرفاً نقش مذهبی دارند مانند مسجد، حسینیه، تکیه، خانقاه، معبد، کنیسه و کلیسا.

جدول شماره ۱. نوع و تعداد مکانهای وقفی شهر تهران

شماره	نوع مکان وقفی	تعداد
۱	مذهبی	۱۴۳۵
۲	تجاری	۱۰۹۴۱
۳	مسکونی	۱۵۹۱
۴	زمین	۱۰۲۱۵
۵	باغ	۶۱
۶	آموزشی	۵۴
۷	درمانی	۷۱
۸	منابع آب	۴۹
۹	پرورشگاه	۵
	جمع کل	۲۴۴۱۲

منبع: آمارهای مستخرجه از پرونده‌های موقوفات

نقشه شماره ۲ موقوفاتی که پشتوانه اجرایی نیت و اقدان هستند، مانند تجاری، مسکونی، زمین و باغ. نقشه شماره ۳ علاوه بر منابع آب وقفی که درآمدزا هستند، موقوفات خیریه مانند آموزشی، درمانی و پرورشگاه را نیز در بر دارد.

هر نقطه یا دوایر بر روی نقشه‌ها، تعداد مراکز وقفی در آن منطقه را نشان می‌دهد.

الف - پراکندگی موقوفات مذهبی

از ویژگیهای شهرهای اسلامی وجود مساجد است. در تهران علاوه بر مسجد جامع در هر محله‌ای نیز یک یا چند مسجد بنا شده است؛ زیرا بنای مسجد یک عمل عبادی و مورد رضای خداست. بر این اساس همانگونه که در نقشه شماره ۱ دیده می‌شود، بیشترین تعداد مکانهای مذهبی وقفی در شهر تهران مساجد هستند.

پس از مساجد، حسینیه‌ها قرار دارند. بر اساس اطلاعات به دست آمده از پرونده‌های موجود در ادارات اوقاف و امور خیریه، تعداد حسینیه‌ها پس از انقلاب اسلامی افزایش یافته است؛ زیرا بسیاری از مهاجران شهرها و روستاها در تهران حسینیه‌ای به نام شهر و روستای خود احداث کرده‌اند؛ مانند حسینیه سبزواریها.

پس از انقلاب اسلامی مساجد و حسینیه‌ها علاوه بر کارکرد مذهبی تا حدودی کارکردهای فرهنگی، درمانی و تجاری هم دارند و بدین ترتیب تا حدودی نیازهای فرهنگی و درمانی مردم برطرف می‌شود و معمولاً هزینه‌های جاری این اماکن از طریق دریافت اجاره بها از مکانهای تجاری تأمین می‌گردد.

بر اساس نقشه شماره ۱ بیشترین تراکم مکانهای مذهبی وقفی در مناطق ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۱۷، ۱۰ و کمترین تراکم آن در غرب یعنی مناطق ۲ و ۵ است. علت افزایش تراکم را می‌توان عواملی چون وجود محلات قدیمی شهر در این مناطق بخصوص منطقه ۱۲ (بازار تهران) و تراکم زیاد جمعیت در آنها دانست. مساحت بسیاری از این مکانهای مذهبی کم است و متناسب با جمعیت ساکن در این مناطق نیست؛ از این رو مردم نیاز بیشتری به وقف این نوع اماکن احساس می‌کنند. در حالی که در بعضی از محلات با افزایش تعداد مکانهای مذهبی وقفی نسبت به تعداد جمعیت آن منطقه مواجه هستیم. تنها سازمان اوقاف و امور خیریه که متولی ساخت و توسعه اماکن مذهبی است می‌تواند توزیع فضایی مکانهای مذهبی را در محلات مختلف شهر تعادل بخشد. این کار نیاز به داشتن نقشه دقیق مکانهای مذهبی موجود با توجه به مساحت آنها و تعداد جمعیت هر محله دارد.

علت کاهش تراکم را در دو منطقه ۲ و ۵ می‌توان در تازه ساز بودن این مناطق نسبت به بقیه مناطق

شهر دانست.

چنانچه در نقشه شماره ۱ دیده می‌شود تکایا بیشتر در منطقه یک که قبلاً جزء روستاهای اطراف تهران محسوب می‌شد، ۱۰، ۱۵ نیز در منطقه بازار و اطراف آن قرار دارند. این تکایا در تهران قدیم "میدانچه‌هایی بودند که در اثنای سال تنها کارکرد ارتباطی داشتند و فقط در دهه محرم برای عزاداری و تعزیه آماده و تزئین می‌شدند. معمولاً در اینگونه میدانچه‌ها یا میدانها هیچ فضای مهم اجتماعی یا تجاری وجود نداشت."* اما در حال حاضر بسیاری از این تکایا به مکانهای تجاری تبدیل شده‌اند و در مواقع سوگواری برای مراسم آماده شده، در آنجا سوگواری می‌کنند؛ مانند تکیه منوچهر خان در بازار تهران که در حال حاضر به پاساژ بهرامی تبدیل شده است یا تکیه رضا قلی در محله عودلاجان یا تکیه تجریش. سایر مکانهای مذهبی وقفی چون خانقاه، معبد، کنیسه و کلیسا بسیار کم است. بین این اماکن کلیساها بیشترین تعداد را دارند (به نقشه شماره ۱ مراجعه کنید).

ب - پراکندگی موقوفات درآمدزا

بر اساس نقشه شماره ۲ بیشترین تعداد مکانهای وقفی دارای درآمد، مکانهای تجاری هستند. پس از آن به ترتیب رقبات زمین، واحدهای مسکونی و تعداد بسیار کمی باغ قرار دارد. علت تعدد واحدهای تجاری وقفی در سراسر شهر را می‌توان نقش غالب تجاری تهران در اقتصاد کشور دانست. زمینهای وقفی موجود عموماً در زمان وقف به شکل زمین بایر بوده و بعداً با توسعه شهر به زیر ساخت و سازهای شهری رفته‌اند و در حال حاضر اعیانی این زمینها که ممکن است تجاری، مسکونی، آموزشی و فضای سبز باشد، وقف نیست و در اختیار مالک قرار دارد و فقط عرصه (زمین) این مکانها وقف است. البته بسیاری از زمینهای وقفی، بویژه آنهایی که در مرکز شهر قرار دارند، در زمان وقف کارکرد تجاری، مسکونی، مدرسه علمیه و غیره داشته‌اند، اما به مرور زمان اعیانی آن از بین رفته و در حال حاضر تنها عرصه وقف است و اعیانی به شخص دیگری واگذار شده است. مالکان اعیانی زمینها و باغهای وقفی سالیانه بابت عرصه (زمین یا باغ) با توجه به نوع کاربری زمین و محل وقوع رقبه اجاره‌ای می‌پردازند که به مصرف نیت واقف می‌رسد؛ مانند مدرسه محسنیه در بازار تهران که به مرور اعیانی آن

* - سلطان زاده، حسین، فضاهای شهری در بافتهای تاریخی ایران، دفتر پژوهشهای فرهنگی با همکاری شهرداری

از بین رفته و در حال حاضر به جای آن سرای پایدار ساخته شده است و چون نیت واقف هزینه برای طلاب علوم دین بود، مال الاجاره دریافتی به مصرف طلاب می‌رسد.

بر اساس نقشه شماره ۲، انواع مکانهای وقفی درآمدزا در منطقه ۱۲ بویژه در بازار و اطراف آن مکان یابی شده‌اند.

در دوره قاجار مهمترین فعالیت اقتصادی مردم شهر تجارت بود؛ از این رو مهمترین گردانندگان اقتصاد شهر تجار و کسبه بودند و محل فعالیت آنها عمدتاً در بازار تهران و اطراف آن قرار داشت. بجز فعالیتهای تجاری، فعالیتهای تولیدی و خدماتی نیز عمدتاً در بازار انجام می‌شد. محل مسکونی بازاریان و اعیان این دوره بیشتر در حاشیه منطقه ۱۲ یعنی نزدیک بازار قرار داشت. وجود فعالیتهای اقتصادی در بازار و مسکن‌گزینی بازاریان و اعیان نزدیک آن و نیز قرار داشتن بازار بین ارک حکومتی و مسجد جامع و ارتباط بسیار نزدیک و تنگاتنگ بازاریان با مراجع دینی، به بازار موقعیت ویژه‌ای از نظر اقتصادی، مذهبی، اجتماعی و سیاسی می‌بخشید.

از این رو انواع مکانهای وقفی بخصوص مکانهای تجاری و مسکونی وقفی که بیشترین منبع درآمدزا برای نیت واقفان است، بیشتر از سایر بخشهای شهر در محدوده بازار و اطراف آن (مکانهای تجاری وقفی ۷۵۱۴ واحد و مکانهای مسکونی وقفی ۱۹۱ واحد) قرار دارند (به نقشه شماره ۲ مراجعه شود).

به دلیل تفاهم و نزدیکی بین بازاریان و مراجع دینی که به علت تمایلات مذهبی آنها در دوره قاجار وجود داشت - بر اساس آمارهای مستخرجه از پرونده‌های موقوفات شهر تهران - مکانهای تجاری بیشتر با نیت احداث مسجد و مدرسه علمیه وقف می‌شد و هزینه آنها و نیز هزینه مراسم سوگواری از این محل تأمین می‌گشت.

بسیاری از موقوفات منطقه بازار و اطراف آن به درباریان دوره قاجار تعلق دارد؛ مانند موقوفه ظل السلطان.

عمل به وقف در دوره‌های قاجار و پهلوی در شهر تهران و یا روستاهای اطراف آن می‌تواند به دلایلی چون تعلقات مذهبی، تظاهر عمل به مذهب و خودنمایی و یا حفظ و نگهداری اموال باشد. عموم مردم و بعضاً درباریان به دلیل تعلقات مذهبی عمل به وقف می‌کردند، اما بعضی چون ظل السلطان واقف موقوفه بسیار بزرگی در بازار تهران که به بدی و فساد معروف است و اعمالی چون قتل،

رشوه خواری، خوردن مسکرات و سایر کارهای خلاف شرع و عرف را انجام می داد،^(۱) عمل به وقف او جز به قصد خودنمایی یا انجام امری که در نزد مردم بسیار مقبول و متداول بود نمی تواند باشد. بعضی نیز برای حفظ اموال در خانواده خود عمل به وقف می کردند. عمل این افراد به دو شکل بود، یک گروه مال خود را با حبس خاص یا عام به مدت مادام العمر یا تا ۹۹ سال حفظ می کردند و گروه دیگر با وقف، مال خویش را نگه می داشتند. هر دو گروه با قرار دادن تولیت موقوفه در خانواده خویش و در نظر گرفتن مبلغی به عنوان حق التولیه، اداره و نظارت بر اموال را برای خانواده خود حفظ می کردند. این عکس العملی بود در برابر جلوگیری از تعدی حکومت به اموال ایشان در زمانی که لطف و مرحمت پادشاه نسبت به آنها کم می شد "مانند مصادره اموال امیرکبیر بعد از عزل او"^(۲) و یا موقعی که مالکان اراضی منطقه شمیرانات از تعدی به زمینهایشان دچار هراس شدند؛ زیرا از دوره ناصرالدین شاه به بعد زمینهای منطقه شمیرانات که در آن زمان روستاهای بیلاقی بودند، مانند قلعهک، ونک، چیدر، جمال آباد و غیره به دلیل جریان نهرها و لطافت هوا، مسطح بودن زمین و هزینه کم پیریزی و زیرسازی ساختمان، برای ایجاد ساخت و سازهای شهری بسیار مورد توجه قرار گرفت. عوامل مثبت جغرافیایی و شهرسازی زنگ خطری بود برای مالکان روستایی این زمینها و نیز برای درباریان و اعیانی که از بخششهای شاهانه و یا از دست اندازیهای خود در این مناطق صاحب زمین شده بودند. بر این اساس مالکان این زمینها که بر اساس اسناد در زمان وقف زمینهای بایر بودند، با حبس یا وقف آنها اموال خویش را حفظ کردند.

برای اثبات مطالب بالا نمونه‌هایی را ذکر می کنیم. الف: مهدی قلی هدایت معروف به مخبرالسلطنه در شوال ۱۳۲۶ هجری قمری دو دانگ و نیم از شش دانگ قریه دروس را حبس دائم کرد. نیت از حبس: بعد از وضع مخارج آبادی عین موقوفه و سایر اخراجات لازمه، به پنج سهم تسهیم: چهار سهم آن خاص و وقف اولاد ذکور (نصرالله خان، فتح الله خان، لطف الله خان و اولاد ذکور آنها) واقف و یک سهم از منافع به مصارف تکیه که به قبور جد والد واقف ملحق است و بخشی نیز عام. متولی موقوفه فرزند ذکور واقف و اولاد ذکور وی است.

۱- رجوع شود به: مسعود میرزا ظل السلطان، خاطرات ظل السلطان، به اهتمام و تصحیح حسین خدیو جم، انتشارات اساطیر، ۳ جلد، تهران: ۱۳۶۸.

۲- رجوع شود به: پولاک، یاکوب ادوارد، سفرنامه پولاک، ایران و ایرانیان با ترجمه کیکاووس جهاننداری، شرکت سهامی انتشارات خوارزمی، تهران: ۱۳۶۸.

ب: اسدالله رضا یزدی قلهمک در سال ۱۳۲۳ هجری خانه خود واقع در قلهمک را با نیت تعزیه داری و امور خیریه و نیز قرار دادن مبلغی به عنوان حق التولیه برای فرزند ذکور خود حبس ۹۰ ساله کرد.

ج: حاج نصرالله چیدری در سال ۱۳۴۲ هجری شمسی ۲۹۰۰ متر زمین و ۲ ساعت آب واقع در چیدر را با نیت تعزیه داری و نیز قرار دادن مبلغی به عنوان حق التولیه برای فرزند ذکور خود حبس ۹۰ ساله کرده است.

هر چند طبق وقفنامه واقف تمام درآمد موقوفه به متولی تعلق نمی‌گرفت، بخشی از درآمد برای وی در نظر گرفته می‌شد و نحوه اداره این زمینها نیز زیر نظر او بود. در حال حاضر بسیاری از این موقوفات به علت فقدان متولی تعیین شده توسط واقف تحت تولیت سازمان اوقاف و امور خیریه قرار گرفته‌اند (یعنی موقوفات متصرفی). اکنون در این زمینهای وقفی ساخت و سازهای شهری انجام شده است. هر چند هیچگاه نباید در موقوفه تغییری داد، اما بر اساس قوانین اسلام زمین بایر وقفی و همین طور رقباتی که در طول زمان ویران شده‌اند یا مورد اختلاف هستند، می‌توانند تغییر کنند؛* زیرا از حالت غیر انتفاعی خارج شده و سود ده خواهند شد؛ از جمله موقوفه‌های اسماعیل جراح و محمدرضا طرشتی واقع در شهرک مبعث جنت آباد است که اکنون عرصه مسکونی (۱۰۲۰ قطعه) شده‌اند و اجاره دریافتی طبق نیت واقفان در حسینییه حصارک هزینه می‌شود.

ج - پراکندگی موقوفات عام المنفعه

نقشه شماره ۳، بجز منابع آبی وقفی، نمایانگر پدیده‌های وقفی خیریه است. مکانهای آموزشی وقفی در این نقشه شامل مدارس علمیه و مدارس غیر علمیه وقفی است. تعداد مدارس غیر علمیه وقفی (۳۳ باب) بیش از مدارس علمیه وقفی (۲۱ باب) است (به نقشه شماره ۳ مراجعه شود). چون مدارس علمیه از نظر کارکردی موازی مساجد هستند؛ از این رو تا حد امکان این مدارس در کنار مسجد احداث شده‌اند و برای مصارف مسجد و مدرسه موقوفاتی تعیین شده است؛ مانند مسجد و مدرسه شیخ عبدالحسین واقع در بازار تهران که بازار امیر وقف آن است یا مسجد و مدرسه محمودیه که موقوفات متعددی در بازار و اطراف آن دارد. بر اساس اطلاعات مستخرجه از پرونده‌های موقوفات شهر تهران

* رجوع شود به مجموعه قوانین و مقررات اوقاف، هم‌اکنون در آیین نامه سازمان اوقاف، وزارت ارشاد، تهران، ۱۳۸۲.

بیشتر مدارس علمیه وقفی در دوره قاجار به وجود آمده‌اند و بیشتر (۱۰ باب) در منطقه بازار قرار دارند (به نقشه شماره ۳ مراجعه شود)؛ زیرا به دلیل اهمیت بازار واقفان سعی می‌کردند که مدارس علمیه احداثی خود را در بدنه بازار جای دهند.* ارج گزاری مردم ایران به دین اسلام را می‌توان در ساخت و ساز مساجد و مدارس علمیه دید. چنانچه در بعضی از مدارس علمیه وقفی دوره قاجار اوج هنر ایرانی - اسلامی این دوره. در ساخت و تزئینات آنها وجود دارد؛ مانند مسجد و مدرسه سپهسالار. مدارس غیر علمیه وقفی بیشتر از دوره پهلوی به بعد احداث شده‌اند و با توسعه شهر در سراسر آن پراکنده شده‌اند (به نقشه شماره ۳ مراجعه شود).

مکانهای درمانی وقفی در این نقشه درمانگاهها و بیمارستانهاست که تعداد درمانگاهها بیشتر است (به نقشه شماره ۳ مراجعه شود). بر اساس اطلاعات مستخرجه، تنها مرکز درمانی وقفی دوره قاجار بیمارستان نجم آبادی (۱۲۸۰ ه. ش) واقع در خیابان ولیعصر، خیابان وزیری است. بیشترین تعداد بیمارستانهای وقفی (۲۴ مرکز) به دوره پهلوی تعلق دارد و ۴ بیمارستان وقفی پس از انقلاب اسلامی تأسیس شده است. بیشترین تعداد درمانگاههای وقفی (۲۸ مرکز) پس از انقلاب اسلامی احداث شده است و ۱۴ درمانگاه وقفی مربوط به دوره پهلوی است.

در دوره پهلوی وجود نقدینگی زیاد در اقتصاد کشور بخصوص شهر تهران (پایتخت)، که به دلیل تغییر اقتصاد از بخش کشاورزی به صنعت نفت و اخذ وامهای خارجی حاصل شده بود، زمینه را برای احداث و وقف بیمارستان که بسیار پرهزینه است فراهم کرد. به این دلیل بیشترین (۲۴ مرکز) تعداد بیمارستانهای وقفی به این دوره تعلق دارد.

پس از انقلاب به دلیل افزایش جمعیت در تهران و تورم اقتصادی، افراد خیر سعی می‌کنند فوریتهای پزشکی مردم نیازمند را مرتفع کنند؛ از این رو به احداث و وقف درمانگاههای متعددی اقدام کرده‌اند. هر چند در این درمانگاههای وقفی پزشکان متخصص و مجرب با دستمزدهای بالا که واقفان و افراد خیر می‌پردازند مشغول به کار هستند، اما مبلغ دریافتی از مردم برای ارائه خدمات پزشکی بسیار اندک است.

منابع آبی وقفی در نقشه شماره ۳ شامل ۱۷ رشته قنات وقفی، ۳۰ حقا به قنات وقفی، سه چاه آب

* - رجوع شود به: سلطان زاده، حسین، تاریخ مدارس ایدان از عهد باستان تا تأسیس دارالفنون، آگاه؛ تهران، ۱۳۶۴.

وقفی و یک حقایه رودخانه وقفی است. در حال حاضر بعضی از این قنوات خشک شده‌اند و بعضی مانند قنوات ناصری (از اتوبان کرج کیلومتر ۴ شروع و در خیابان حافظ چهارراه عزیزخان ختم می‌شود) و مهرگرد (از ابتدای میدان ولیعصر شروع و یک رشته آن در بازار و رشته دیگر در انتهای خیابان مولوی ختم می‌شود) دایر هستند و اجازه بهای آنها به مصرف نیت واقفان می‌رسد. به دلیل غلبه معیشت کشاورزی در اقتصاد روستاهای اطراف تهران قدیم که اکنون جزء شهر شده‌اند و وجود رشته‌های قنات در این مناطق، بیشتر منابع آبی وقفی در منطقه ۱ قرار دارد.

از دوره پهلوی به بعد برای نگهداری کودکان بی سرپرست دولت و افراد خیر اقدام به احداث پرورشگاه کردند. تعداد پرورشگاههای وقفی (۵ مرکز) بسیار اندک است (به نقشه شماره ۳ مراجعه شود).

موقوفات این نقشه نیز مانند موقوفات دو نقشه دیگر به همان دلایل پیشین، بیشتر در محدوده بازار و اطراف آن یعنی منطقه ۱۲ مکان یابی شده‌اند و کمترین آنها در غرب تهران قرار دارند.

۲-۲- نیات وقف در شهر تهران

بر اساس اطلاعات مستخرجه از پرونده‌های موقوفات شهر تهران، موقوفات بزرگ بویژه در دوره قاجار بیشتر به درباریان و اعیان تعلق دارد؛ مانند موقوفه‌های ظل السلطان (پسر ناصرالدین شاه)، نوش آفرین خانم (همسر فتحعلیشاه)، شیخ عبدالحسین (که به دستور و خرج امیرکبیر مسجد و مدرسه شیخ عبدالحسین را بنا و رقبات بسیاری بر آن وقف کرد)، نجم السلطنه (همسر میرزا هدایت الله وزیر دفتر)، میرزا هدایت الله وزیر دفتر (وزیر)، میرزا عبدالوهاب تهرانی (پزشک دربار).

از موقوفه‌های مهم دوره پهلوی می‌توان از بنیاد فرهنگی البرز و مؤسسه خیریه لیستر نام برد. بر اساس همین اطلاعات به دست آمده، وقف بیشتر با انگیزه مذهبی به وجود آمده است. در جدول شماره ۲ که بیان عملکرد موقوفات متصرفی شهر تهران تحت نظارت ادارات شمیران، شمال غرب، شرق و جنوب است نیز غلبه نیات مذهبی را به سایر نیات بخوبی نشان می‌دهد.

بنا به این جدول تعداد موقوفات متصرفی دارای درآمد در سال ۷۲، ۷۵ موقوفه و وصولی عواید آن ۲۹۵۹۰۲۱۴ ریال است. هزینه نیت واقف ۷۱۲۸۰۷۶۲۵ ریال یا ۵۸ درصد از وصولی عواید سال ۷۲ می‌باشد. بنا به جدول شماره ۴، از این مبلغ ۶۱ درصد برای نیت مذهبی واقفان هزینه شده

جدول شماره ۲- درآمد خالص وصولی و هزینه‌های موقوفات

متصرفی شهر تهران در سال ۷۲ (به ریال)

تعداد موقوفات دارای درآمد	وصولی عواید طی سال ۷۲	هزینه‌های موقوفات		
		حق التولیه، حق النظاره، حق التصدی، مالیات و محاکماتی و ثبتی	هزینه‌های متفرقه	هزینه نیت واقف
۷۵۵	۱۲۹۸۹۰۲۱۴۰	۹۵۴۹۱۹۶۹	۲۲۰۹۷۴۱۰۸	۲۱۹۹۲۸۹۳۵۷۶۲۵۰۷۱۲۸
	% ۱۰۰	% ۸	% ۱۷	% ۵۸

منبع: آمارها از بیلان عملکرد سال ۱۳۷۲ موقوفات متصرفی ۴ اداره اوقاف و امور خیریه گرفته شده است. و ۳۷ درصد به امور خیریه و عام المنفعه اختصاص داشته است. بدیهی است تعداد موقوفات غیر متصرفی بمراتب بیشتر و عواید آنها هم بیشتر است. اما نیت از وقف این موقوفات مانند موقوفات متصرفی بیشتر مذهبی است.

نسبت زیاد مبلغ هزینه شده برای نیت مذهبی واقفان به دلیل توجه بسیار مردم ایران در همه زمانها به حفظ و نشر ارزشهای مذهبی است و این از ویژگی ارزشمند مردم این سرزمین می باشد.

جدول شماره ۳- مبلغ و درصد هزینه شده برای نیت واقفان

در سال ۷۲ (به ریال)

نیت	مذهبی	امور خیریه	حفظ منافع و عمران موقوفات	جمع کل
مبلغ	۴۶۵۴۴۶۵۵۳	۲۸۲۹۳۷۲۹	۱۱۷۶۶۸۴۶	۷۶۲۵۰۷۱۲۸
درصد	۶۱	۳۷	۲	۱۰۰

منبع: آمارها از بیلان عملکرد سال ۱۳۷۲ موقوفات متصرفی ۴ اداره اوقاف و امور

خیریه کل کشور گرفته شده است.

وقف در اسلام بر اساس جهان بینی الهی انجام می شود؛ یعنی مسلمانان برای کسب رضای خدا و اجرای فرامین وی که بطور غیر مستقیم از قرآن و احادیث مستفاد می شود، عمل به وقف می کنند. از آنجا که وقف چه به منظور مذهبی انجام شود چه غیر مذهبی مثلاً آموزشی، درمانی و امور خیریه در هر

دو حالت اولین و مهمترین هدف واقف جلب رضای خداوند است؛ پس بهتر آن است که در موقع وقف نیتی متناسب با نیازهای جامعه در نظر گرفته شود تا جامعه مسلمین به تعادل برسد که خود سبب ترویج و رونق دین اسلام و ارتقاء و بهبودی زندگی در جامعه مسلمین است.

هم چنان که در جدول شماره ۳ دیده می شود، برای حفظ منافع و عمران موقوفات تنها ۲ درصد هزینه شده است؛ زیرا بسیاری از واقفان در موقع وقف مبلغی از درآمد موقوفه را برای حفظ و عمران موقوفه در نظر نمی گیرند و یا مبلغ در نظر گرفته شده، بسیار اندک است؛ از این رو بسیاری از موقوفات بویژه موقوفات مسکونی متروکه و ویران شده اند. برای حفظ و بازسازی و بقای موقوفات در سال ۱۳۶۳ سازمان اوقاف و امور خیریه صندوق عمران موقوفات را تأسیس کرد. بنا به اظهار مدیر وقت بخش روابط عمومی سازمان اوقاف و امور خیریه آقای رشوند، این صندوق ۹۰ درصد موقوفات ویرانه را بازسازی کرده است. امید است با توجه بیشتر تمامی موقوفات ویران شده و یا در شرف ویرانی تحت پوشش این صندوق قرار بگیرند.

جمع بندی

وقف در اسلام بر خلاف ادیان باستان و جهان غرب کنونی، تنها بر محور جهان بینی الهی استوار است. انسان واقف چه وقف را به منظور حفظ و نشر دین خود از طریق ساخت و ساز اماکن متبرکه و مذهبی و یا تأمین مخارج اداره آنها و نیز رفع نیاز مستمندان جامعه انجام دهد، جلب رضای خدا و رسیدن به مقام جانشینی وی بر روی زمین را جستجو می کند.

به دلیل برتری تجارت در اقتصاد شهر تهران و در اختیار داشتن زمینهای اطراف تهران قدیم در دست اعیان و درباریان و بعضاً ساکنین آن مناطق و نیز موقوفاتی که به مرور زمان اعیانی آن از بین رفته و به عرصه تبدیل شده اند، بیشتر تعداد موقوفات شهر تهران موقوفات تجاری و سپس زمین است.

بر اساس سه شیت نقشه که پراکندگی فضایی موقوفات را در سطح شهر تهران نشان می دهد، بیشتر موقوفات از خیابان انقلاب اسلامی به طرف جنوب شهر مکان یابی شده اند. دلیل این امور را می توان در وجود محلات قدیمی در این محدوده و نیز وجود بازار دانست.

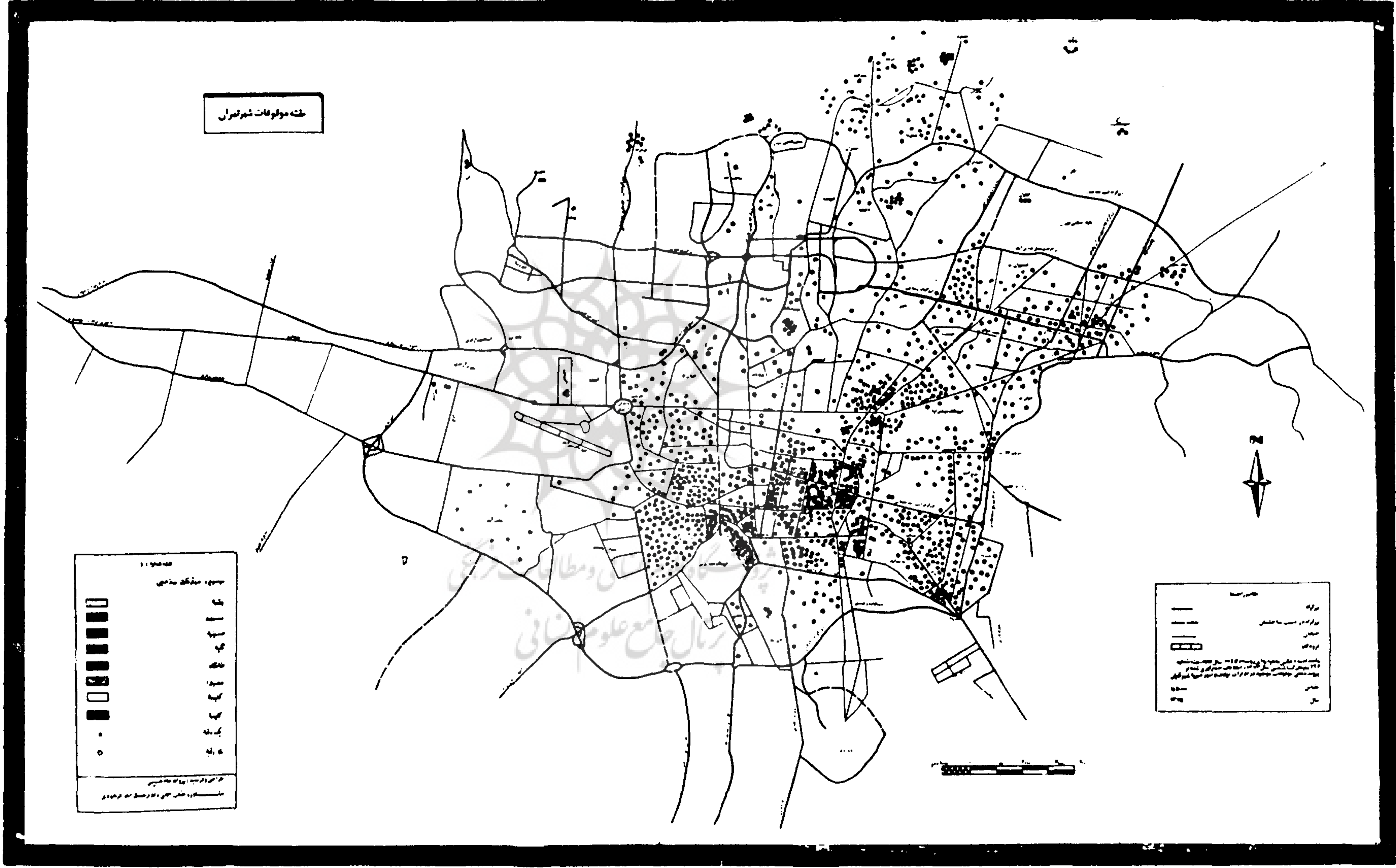
با توجه به بیلان عملکرد موقوفات متصرفی سال ۷۲ که می توان به موقوفات غیر متصرفی نیز تسری داد، بیشتر نیت از وقف برای امور مذهبی و کمتر برای رفع نیازهای معیشتی، آموزشی و درمانی

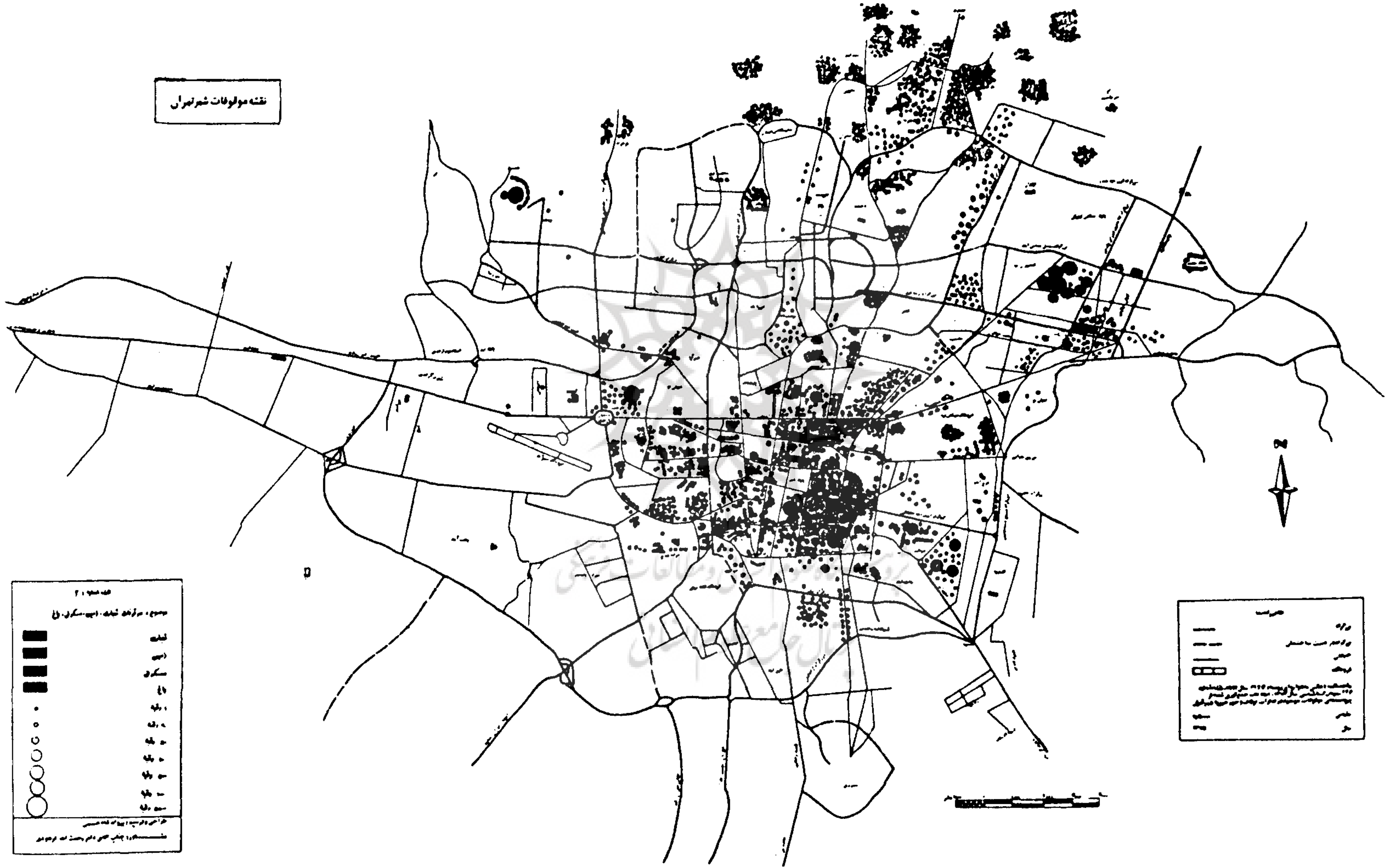
مستمندان انجام شده است.

امید است با توجه بیشتر ثروتمندان جامعه و هدایت واقفان در موقع وقف به سوی نیازهای حیاتی مردم مستمند از سوی سازمان اوقاف و امور خیریه و رسانه‌های عمومی به این مهم بیشتر پرداخته شود.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

Consecrations of Tehran

Dr. Shah hosseiny P., Member of unevercity staff., Samt organization.

Abstract

Tehran concecrations is studied, in this article, from the viewpoints of their localities, kinds and numbers.

Three slope maps were prepared for this purpose:

1. Religeous consecrations
2. Trading, housing, land and garden consecrations.
3. Educational, treatment, water resourses and nursery consecrations.

These maps not only specfies the spacial distributions of the consecrations, they also clarifies distinctively their different kinds and numbers as well the data has been taken from the existinc files of the charity affairs and consecration administration offices located in tehran city, shemiran, north west, east, south and rey city. the next topic will be on income and expenses.